

به نام خدا

منابع طبیعی و محیط زیست از دیدگاه مقام معظم رهبری

فهرست مطالب

۱	چکیده
۲	مقدمه
۵	بیان مسئله و اهمیت تحقیق
۶	یافته‌ها
۲۹	نتیجه‌گیری
۳۳	منابع و مأخذ

کد موضوعی: ۲۵۰
شماره مسلسل: ۱۰۷۴۳
فروردین‌ماه ۱۳۹۰

دفتر: مطالعات زیربنایی

منابع طبیعی و محیط زیست از دیدگاه مقام معظم رهبری

چکیده

امروزه جامعه بشری در اثر بهره‌برداری‌های بی‌رویه از منابع خدادادی که در سایه الهام از رویکردهایی همچون سودگرایی، فردگرایی، تکنوپولی و اومانیسیم صورت گرفت، با پیامدهای بسیار مضر و خطرناک از قبیل فرسایش شدید خاک، تغییر اقلیم، افزایش مواد شیمیایی تولیدات کشاورزی، شوری خاک، آلودگی آب‌های زیرزمینی، کم‌آبی و... مواجه شده است. اندک تأملی در باب مشکلاتی که در حال حاضر، گریبانگیر جامعه انسانی در سطح دنیا شده است، ما را به یک علت اساسی رهنمون می‌سازد و آن خداگریزی و عدم توجه واقعی به دین در مناسبات مختلف جامعه است. زیرا جهان‌بینی توحیدی، بشر را موجود دارای ابعاد مختلف، معرفی کرده و از نگرش تک‌بعدی به ساحت انسان اجتناب می‌کند. در سایه چنین نگاه کلی به هستی و هدف جهان است که برای نمونه تنها، رشد اقتصادی را غایت مطلوب دانسته و رشد بدون بهبود عدالت را نمی‌پذیرد. این درحالی است که اقتصاددانان توسعه جهان غرب، پس از سالیان متمادی کج‌راهه رفتن و آزمون و خطای بسیار، تنها چهار دهه است که به این نتیجه رسیده‌اند. از سوی دیگر، با وجود آموزه‌های اسلامی فراوان در رابطه با اخلاق محیط زیستی، غفلت دانشمندان اسلامی (از جمله در ایران) سبب شده تا در این

زمینه نیز غربی‌ها گوی سبقت را برآیند. متأسفانه محققان در این زمینه اغلب دنباله‌رو اندیشمندان سکولار بوده و آنها نسخه‌های اخلاق محیط زیستی را برای دنیا می‌پیچند. از آنجایی که صیانت از منابع طبیعی در پروژه‌های توسعه‌ای کشور، چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرد و نیز نظر به اینکه برخلاف اهتمام خاص مقام معظم رهبری نسبت به منابع طبیعی، مجموعه جامعی از نظرات ایشان، پیرامون این موضوع تهیه و تدوین نشده است، لذا این مطالعه، دیدگاه‌های مقام معظم رهبری را از مجموعه سخنرانی‌ها و پیام‌های ایشان استخراج کرده و مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

مقدمه

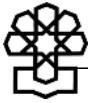
امروزه منابع طبیعی و حفاظت آن، از اهمیت فوق‌العاده‌ای در توسعه پایدار برخوردار است. در واقع این منابع - زمین، منابع معدنی، آب و دریایی - برای بقا و توسعه انسان‌ها ضروری هستند. اراضی تحت کشت، پایه کشاورزی هستند، منابع معدنی ماده اولیه صنعت را فراهم می‌کنند و منابع آبی، خون کشاورزی و صنعت به‌شمار می‌روند (زیران،^۱ ۱۹۹۹). به‌طور کلی، منابع طبیعی شامل مقولاتی همچون جنگل، مرتع، بیابان، کویر، آب (شامل آب زیرزمینی، دریا، دریاچه، رود، چشمه، آبگیر و آبشار)، زمین (باغ، مزرعه کشاورزی)، خاک، هوا، کوه، تپه، صخره، تنوع زیستی و... می‌شود. منابع طبیعی و به‌طور عام‌تر محیط زیست، دارای کارکردهای مختلفی بوده و امروزه در حال تبدیل به یکی از مهمترین کانون‌های مورد توجه در برنامه‌های توسعه در سطح بین‌المللی است. در این زمینه می‌توان به مطرح شدن بحث حسابداری و

اقتصاد سبز^۱ در مجامع آکادمیک و سیاستگذاری دنیا اشاره کرد. در این اقتصاد، شاخص‌هایی مانند رشد تولید ناخالص داخلی به تنهایی، نشان‌دهنده رشد رفاه جامعه نیست. در اقتصاد سبز، هزینه‌های محیط زیستی رشد تولید ناخالص داخلی، محاسبه شده و از کل تولید ناخالص داخلی کسر می‌شود.

یکی از دلایل اصلی توجه به بحث پایداری در توسعه، تخریب بی‌رویه محیط زیست و منابع طبیعی در پرتو آموزه‌های نظام سرمایه‌داری، مبنی بر حداکثرسازی سود است. امروزه جامعه بشری در اثر بهره‌برداری‌های بی‌رویه از منابع خدادادی که در سایه الهام از رویکردهایی همچون سودگرایی^۲، فردگرایی^۳، تکنوپولی^۴ و اومانیزم^۵ صورت گرفت، با پیامدهای بسیار مضر و خطرناکی از قبیل فرسایش شدید خاک، تغییر اقلیم، افزایش مواد شیمیایی تولیدات کشاورزی، شوری خاک، آلودگی آب‌های زیرزمینی، کم‌آبی و... مواجه شده است. در نتیجه پدیدار شدن پیامدهای مذکور، چندین دهه است که انسان به این واقعیت پی برده که توانش به اندازه‌ای نیست که از طریق ابداع فناوری‌های نوین و گوناگون، بتواند هرگونه که منافع دنیویش ایجاب کند، از طبیعت بهره‌برداری نماید. اکنون اعتماد انسان اقتصادی^۶ غرب نسبت به قدرت فناوری و دانش^۷ خود، در ترمیم مشکلات مختلف ناشی از تعرض‌های بی‌رویه به طبیعت و اجتناب از پیامدهای آن متزلزل شده است. از این رو، بحث «توسعه پایدار» وارد ادبیات توسعه گردید که اساس آن بر پذیرش این اصل

1. Green Accounting and Economy
2. Utilitarianism
3. Individualism
4. Technopoly
5. Humanism
6. Economic man
7. Confidence in Science and Technology

استوار است که حیات انسان‌ها و جوامع بشری، تک‌بعدی نبوده و حداقل دارای سه بعد کلی اجتماعی، اقتصادی و محیط زیستی است.

اندک تأملی در باب مشکلاتی که در حال حاضر، گریبانگیر جامعه انسانی در سطح دنیا شده است، ما را به یک علت اساسی رهنمون می‌سازد و آن خداگریزی و عدم توجه واقعی به دین در مناسبات مختلف جامعه است. زیرا جهان‌بینی توحیدی، بشر را موجودی دارای ابعاد مختلف معرفی می‌کند و از نگرش تک‌بعدی به ساحت انسان اجتناب می‌کند. در سایه چنین نگاه کلی به هستی و هدف جهان است که دین، برای نمونه تنها، رشد اقتصادی را غایت مطلوب ندانسته و رشد بدون بهبود عدالت را نمی‌پذیرد. این درحالی است که اقتصاددانان توسعه جهان غرب، پس از سالیان متمادی کج‌راهه رفتن و آزمون و خطای بسیار، تنها چهار دهه است که به این نتیجه رسیده‌اند.

علاوه بر این، دین اسلام بشر را به کرات از طغیان، فسادگری و تعرض به طبیعت نهی فرموده است. بررسی متون دین اسلام، نشان‌دهنده ادبیات غنی و اساسی در رابطه با اخلاق بهره‌برداری مناسب از محیط زیست و تعامل آبادگرانه با آن است. دین مبین اسلام، تأکید فراوانی بر استفاده صحیح و بجا از محیط زیست داشته و همواره انسان را از اسراف و زیاده‌روی، برحذر داشته است. بدون شک، انسان به‌عنوان خلیفه پروردگار، باید حافظ جمال و جلال الهی در طبیعت بوده و در آبادانی، احیا و سالم‌سازی محیط پیرامون خود کوشا باشد. از این منظر، حاکمان الهی که برپاکندگانی امر خداوند و اقامه‌کنندگان سنت‌های ربوی هستند، در شمار اولین پیشگامان نهضت محیط زیستی به‌شمار می‌آیند. سازمان‌های بین‌المللی که دارای کمیسیون‌های جهانی محیط زیستی و... هستند، با توجه به وابستگی که به قدرت‌های

استکباری - که همواره حیات خود را در جنگ و نزاع جستجو می‌کنند- دارند، دچار نوعی تناقض در حمایت از محیط زیست می‌باشند و بنابراین، دین و دینداران حقیقی، تنها نهادها و اشخاصی هستند که برای حفاظت از محیط زیست تلاش می‌کنند.

بیان مسئله و اهمیت تحقیق

با وجود این، غفلت دانشمندان اسلامی (از جمله در ایران) سبب شده تا غربی‌ها گوی سبقت را ببریند. متأسفانه محققان کماکان در این زمینه اغلب دنباله‌روی اندیشمندان سکولار بوده و آنها نسخه‌های اخلاق محیط زیستی و کشاورزی^۱ را برای دنیا می‌پیچند. همچنین برخلاف رسالت و وظیفه خطیر دینداران در رابطه با حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی و بهره‌برداری خردمندانه از آن، شواهد حاکی از آن است که آحاد جامعه و نیز بخشی از بدنه کارشناسی دولتی، دانش، آگاهی و حساسیت اندکی نسبت به محیط زیست و منابع طبیعی دارند. از آنجایی که با وجود متون غنی دینی در رابطه با منابع طبیعی، این منابع در پروژه‌های توسعه‌ای کشور چندان مورد توجه قرار نمی‌گیرند و نیز نظر به اینکه با وجود اهتمام خاص مقام معظم رهبری نسبت به منابع طبیعی، مجموعه تحلیلی از نظرات ایشان پیرامون این موضوع تدوین و ارائه نشده است، لذا ضروری است تا در قالب یک پژوهش مجموعه منویات مختلف ایشان، از داخل سخنرانی‌ها و مکتوبات استخراج گردیده و تدوین و تحلیل شود. این مجموعه نظرات، باید به دستورکار ثابت برنامه‌ریزی‌های توسعه‌ای کشور تبدیل شده و نیز آحاد متدین جامعه با آگاهی از آنها نسبت به حفظ محیط زیست

اهتمام بیشتری بورزند. همچنین چنین پژوهش‌هایی می‌توانند در معرفی آرای مترقی اسلام به جهانیان نقش مهمی را ایفا کرده و تصویر روشن‌تری را در این زمینه ارائه دهند. در این مطالعه، دیدگاه‌های مقام معظم رهبری از مجموعه سخنرانی‌های ایشان استخراج شده و مورد بررسی، تبیین و تحلیل قرار گرفته است.

یافته‌ها

در مطالعه کنونی، ابتدا بیانات ایشان که ناظر به آموزه‌های دینی در رابطه با محیط زیست و اهمیت آن و تکلیف انسان است، مورد اشاره قرار گرفته و سپس، نظرات معظم‌له پیرامون آب، انرژی و جنگل‌ها به عنوان مصادیقی از منابع طبیعی تشریح می‌شوند. در نهایت نیز عامل اصلی تخریب محیط زیست از نظر ایشان معرفی شده و پیشنهادهای لازم توصیه می‌شود.

انسان، مأمور آبادانی زمین

مقام معظم رهبری تأکید کرده‌اند که اسلام، انسان را به آباد ساختن زمین برای ایجاد حیات طیبه موظف کرده است که البته این اقدام باید در چارچوب حدود الهی انجام شود.

«زمین، منبع منابع فراوان برای ایجاد حیات طیبه انسانی است، ما می‌خواهیم این را برای کشور خود تأمین کنیم، ما می‌خواهیم به دستور اسلام عمل کنیم. آنجا که زمین آباد می‌شود، اگر با رعایت حدود و ضوابط الهی باشد، زندگی انسان هم آباد می‌شود. اسلام ما را مأمور کرده است که از ثروت عظیم زمین به نفع بشر استفاده کنیم، «واستعمرکم فیها». خداوند متعال این زمین را - که همه خیرات و منابع حیاتی

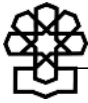

برای بشر در دل آن گنجانده شده است - در اختیار انسان قرار داده و از او می‌خواهد که آن را آباد کند و منابع حیاتی را به نفع زندگی بشر از آن بیرون بکشد.^۱

ایشان در این راستا، سیره زندگی امام علی (ع) را مورد اشاره قرار داده‌اند:

«شما اگر سر تا پای نهج‌البلاغه را نگاه کنید، می‌بینید آنچه که امیرالمؤمنین درباره بی‌رغبتی به دنیا، دل نبستن به دنیا، زهد در دنیا بیان فرموده است، از همه آنچه که در نهج‌البلاغه بیان کرده است، بیشتر است، این به‌خاطر همین است. و‌آلّا امیرالمؤمنین کسی نبود که از دنیا گوشه‌گیری کند؟ انعزال از دنیا داشته باشد، نه، برای آبادی دنیا یکی از فعال‌ترین آدم‌ها بود، چه در زمان خلافت، چه بعد از خلافت، امیرالمؤمنین جزو کسانی نبود که کار نکنند، دنبال تلاش نروند، چرا. معروف است آن وقتی که امیرالمؤمنین در مدینه زندگی می‌کردند - قبل از خلافت - باغستان‌هایی را به‌دست خودش به‌وجود آورده بود، آب جاری کرده بود، نخل به‌وجود آورده بود. پرداختن به دنیا و به طبیعتی که خدای متعال در اختیار انسان گذاشته است و اداره معیشت مردم، اداره امور اقتصادی مردم، فراهم کردن وسایل رونق اقتصادی، اینها همه کارهای مثبت و لازم و جزو وظایف فرد مسلمان و مدیران اسلامی است. امیرالمؤمنین یک چنین آدمی بود، اما خود او هیچ دلبستگی نداشت. این وضع امیرالمؤمنین و برنامه تربیت اخلاقی امیرالمؤمنین است. دنیا عبارت است از همین طبیعت عظیمی که خدای متعال خلق کرده است و در اختیار انسان‌ها قرار داده است، دنیا یعنی این. همه این مواهبی که خدای متعال در عرصه گیتی آفریده است، مجموعه چیزهایی هستند که دنیا را تشکیل می‌دهند. اولش عمر خود ماست. درآمدهای دنیوی

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار کارکنان مجتمع مس سرچشمه، ۱۳۸۴/۲/۱۸.

و حاصل تلاش‌های دنیوی، اینها همه دنیاست، فرزند، دنیاست، مال، دنیاست، علم، دنیاست، منابع طبیعی، دنیاست، این آب‌ها، این نخایر معدنی، همه این چیزهایی که در عالم طبیعت انسان ملاحظه می‌کند، اینها همین دنیا هستند، یعنی چیزهایی که اجزای زندگی این جهانی ما را تشکیل می‌دهد. خوب، کجای این بد است. یک دسته از آثار شرعی و اسلامی و معارفی به ما می‌گوید که دنیا را آباد کنید: «خلق لکم ما فی الارض جمیعا»، بروید دنیا را تحقق ببخشید، آباد کنید، بهره‌برداری از نعم طبیعی را برای خودتان، برای مردم آماده کنید. یک دسته از روایات اینهاست: «الدّنیَا مزرعة الاخرة»، «متجر عبداللّٰه»، از این قبیل تعبیرات وجود دارد که اینها همه، نگاه مثبت به دنیا را نشان می‌دهد.^۱

پرهیز از بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و تخریب آن با تأسی به تعالیم دینی

البته مقام معظم رهبری تصریح می‌کنند که استفاده از نعمت‌های الهی نباید به تخریب طبیعت منجر شود. ایشان تأکید کرده‌اند که طبق آموزه‌های دینی، انسان امانتدار خدا بر روی زمین است، تا این نعمت الهی را به نسل‌های بعدی برساند، لذا کسی که اقدام به تخریب محیط زیست کند، به این امانت و به نسل‌های بشری خیانت کرده است. این دیدگاه برخلاف تصور غلطی است که تعداد قابل توجهی از محققان محیط زیستی به‌ویژه در غرب، در مورد تشویق انسان توسط دین به بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و حاکم بودن بلامنازع انسان به‌عنوان خلیفه الهی دارند. ایشان عنصر دین و معنویت را یکی از راه‌های کارآمد و تأثیرگذار در توده مردم برای حفظ محیط زیست دانسته و با اشاره به دیدگاه اسلام در خصوص طبیعت فرموده‌اند:

۱. خطبه‌های نماز جمعه تهران در روز هجدهم رمضان، ۱۳۸۷/۶/۲۹.

«از نظر اسلام، طبیعت متعلق به انسان و او امانتدار این نعمت الهی برای نسل‌های بعدی است، لذا کسی که اقدام به تخریب محیط زیست کند، به این امانت و به نسل‌های بشری خیانت کرده است». مقام معظم رهبری با تأکید بر اینکه شکرگزاری صحیح این نعمت الهی، تعامل منطقی انسان‌ها با طبیعت است، خاطرنشان کرده‌اند: «کفران نعمت طبیعت، عقوبت الهی را در پی خواهد داشت و معضلاتی که به عنوان اثرات ناشی از تخریب محیط زیست در زندگی انسان‌ها به وجود آمده، در واقع نتیجه کفران این نعمت است»^۱.

ولی امر مسلمین جهان، به طور کلی طبیعت را دارای ساخت عظیم و بافت بزرگ می‌دانند که دارای رموز فراوان و پیچیدگی هست و انسان باید برای استفاده صحیح از آن، علوم مربوطه را کسب کند. رهبر معظم انقلاب، علوم مذکور را ارزشمند تلقی می‌نماید. «خب، حالا این مطلب را من عرض بکنم - شاید پاسخی هم باشد به سؤالی که این برادر عزیزمان در پایان جلسه مطرح کردند - که علم برای یک جامعه انسانی، یک موهبت الهی است: هم علوم ارزشی و علوم معرفتی و هم علمی که به انسان کمک می‌کند تا در این طبیعت عظیم و در این خلقت شگفت‌آور خدای بزرگ، از گنجینه‌هایی که خدا برای انسان در این طبیعت قرار داده، بیشتر و بهتر استفاده کند. از اول پیدایش انسان، حرکت انسان به سمت پیدا کردن رموز طبیعت و کشف کردن کوچه پس‌کوچه‌های تو در توی این ساخت عظیم و بافت بزرگ به‌کار گرفته شده و اسلام و همه ادیان این را تأیید می‌کنند. شما نمی‌توانید در هیچ دینی - به‌خصوص دین اسلام - یک تعبیر و جمله‌ای پیدا کنید که نشان‌دهنده این باشد که

۱. دیدار اعضای هیئت علمی همایش محیط زیست، دین و فرهنگ، ۱۳۸۰/۳/۲۹.

این علوم دنیوی فایده‌ای ندارد یا مضر است یا نباید دنبالش رفت، به عکس، همه این دانش‌هایی که تا امروز بشر به آنها دست پیدا کرده - که وسیله‌ای است برای اینکه انسان بتواند از این حقیقتی که وجود دارد و این طبیعتی که خدا برای ما آفریده، بهتر استفاده کند - و همچنین دانش‌هایی که تا امروز بشر به آنها دست پیدا کرده - شاید دانش‌های بیشتری در آینده پیدا شود که حجم و کمیت آنها از همه دانش‌های بشری از اول تا حالا بیشتر است و بشر در آینده به آنها دست پیدا خواهد کرد - همه این دانش‌ها از نظر اسلام باارزش است».

ایشان بر لزوم توجه به عدالت بین نسلی که یکی از مهمترین موضوعات توسعه پایدار است، در مصرف منابعی همچون نفت تأکید دارند: «ما امروز نفت را می‌سوزانیم، ممکن است در آینده، بهره‌مندی‌هایی از نفت برای بشر به دست بیاید و به قدری ارزشمند بشود که هیچ عاقلی حاضر نباشد یک قطره نفت را بسوزاند، به‌جای آن از انرژی‌های دیگر استفاده کنند. شما ببینید، امروز از زباله شما بازیافت مواد باارزش می‌کنند. خب، زباله، زباله است، این یک مثال خیلی کوچک است. خیلی از چیزها هست که ممکن است از آنها استفاده بشود، به چه وسیله می‌شود آنها را فهمید؟ به چه وسیله می‌شود به راه‌های ده توی طبیعت پی برد و راه برد و از آنها استفاده کرد؟ به وسیله علم. اینی که پیغمبر می‌فرماید: «اطلبوا العلم و لو بالصحین»، نمی‌خواهد بگوید بروید فلسفه یا فقه را از چین یاد بگیرید، بروید دانش را - هر دانشی، علم و آنچه که بر علم مترتب می‌شود یعنی فناوری و توانایی‌های فراوان سرپنجه بشری - یاد بگیرید، اینها چیزهای لازمی است»^۱.

۱. دیدار نخبگان جوان دانشگاهی با رهبر انقلاب، ۱۳۸۷/۶/۵.

تأکید همزمان بر نو شدن طبیعت و دل انسان

یکی از مواردی که رهبری در رابطه با همراهی انسان و طبیعت مطرح کرده‌اند و این تقارب، دستاوردهای خوبی را برای محیط زیست دربر خواهد داشت، لزوم تجدید حیات معنوی انسان در نوروز است. مقام معظم رهبری، نوروز را منحصرأً به نو شدن و تجدید حیات طبیعت ندانسته و متأثر از رهنمودهای دینی، به آن جنبه انسانی نیز می‌دهند. چنانچه افراد جامعه بتوانند این دیدگاه را در خود تقویت کرده و دید کل‌نگر نسبت به مفهوم نوروز، به فرهنگ عمومی تبدیل شود، این همراهی منجر به حفظ و آباد کردن هرچه بیشتر طبیعت می‌شود. زیرا با توجه به اینکه دینداری، عامل بازدارنده تعرض و فساد است، انسان دیندار به طبیعت تعرض نکرده و حقوق گیاهان و حیوانات را فدای زیاده‌خواهی‌های خود نکرده و خود را مالک علی‌الطلاق طبیعت نمی‌پندارد.

«نوروز، به معنای روز نو و حالت نو بوده و هست. از لحاظ طبیعت، روز اول حمل – که اول بهار حساب شده است – روزی نو محسوب می‌شود، لکن روز نو، منحصر به تجدید وضعیتی در طبیعت نیست، همچنان‌که در بعضی از روایات وارد شده در باب نوروز از ائمه هدی (علیهم‌السلام)، انسان خوب احساس می‌کند که آن بزرگواران هم، بنا به رسم اسلام – که همه‌جا رسوم و سنت‌ها و واژه‌ها را گرفت و محتوای آنها را عوض کرد – در مورد کلمه نوروز و روز نوروز، درصدد چنین کاری بودند. ما باید نوروز را، نو روز کنیم. نوروز به حسب طبیعت، نوروز است، جنبه انسانی قضیه هم به دست ماست که آن را نوروز کنیم. امسال اتفاقاً بهار طبیعت، با بهار دعا و قرآن، همزمان شده است. چند روز دیگر، ماه مبارک رمضان شروع خواهد شد که بهار نوسازی و خودسازی انسان و بهار انس با خداست. مگر می‌شود از این جنبه کار، غافل ماند؟ همه خطاها و اشتباهات،

ناشی از نپرداختن به این جنبه کار است»^۱.

«به هر حال ما اول بهار را اول سال خودمان قرار داده‌ایم که این هم یک ذوق و سلیقه ایرانی است. اول بهار، اول رویش طبیعت، اول بیداری باغ و راغ و بوستان و اول بالندگی همه موجودات زنده است. این بهتر از زمستان است که وقت مردن و انجماد طبیعت و گیاه و نباتات است. در تعالیم اسلام نکته‌ای وجود دارد که خوب است برادران و خواهران به آن توجه کنند. اسلام با سنت‌هایی که از قبل از اسلام باقی مانده است، دو نوع رفتار می‌کند. اولاً بعضی سنت‌های غلط را به کلی از بین می‌برد و نابود می‌کند، چون سنت‌های درستی نیست. مثل اینکه عرب‌ها قبل از اسلام دختران خودشان را نگه نمی‌داشتند. پس «نوروز» به طور خلاصه خوب است. اول سال هجری شمسی است، روز نو، اول بهار، اول رویش و جوشش طبیعت و اول شروع زیبایی‌ها در عالم طبیعت است. این را برای خودتان هم اول بالندگی و جوشش و اول بروز زیبایی‌ها قرار دهید و برای خودتان «روز نو» کنید»^۲.

«بهار هم هست، رویش طبیعت و رویش انسان هم هست، نشاط و شادابی جسمی هم هست. اینها با هم کاملاً در رفتار مردم عزیز ما منطبق و متعامل شدند. لذا بجاست از مردم مؤمن و بزرگوار ما تشکر شود»^۳.

«عید نوروز، سرآغاز طراوت طبیعت و جوان شدن جهان و تازه شدن فضای زندگی طبیعی انسان است و چه نیکوست که همراه با طراوت جهان، جان و دل انسان هم طراوت پیدا کند، طراوت جان و دل با ذکر خدا، با درخواست کمک از

۱. دیدار با مسئولان کشوری و لشگری در نخستین روز از سال نو و در آستانه ماه مبارک رمضان، ۱۳۶۹/۱/۱.

۲. سخن مطهر حضرت ثامن‌الحجج، امام رضا (ع)، ۱۳۷۷/۱/۱.

۳. خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۱/۱/۱۶.

پروردگار، با رویاندن نهال خیرخواهی و نیکخواهی برای همه برادران و خواهران و برای همه بشریت. رسم نوروز در درون خود زیبایی‌های زیادی را دارد، علاوه بر اینکه در هر نقطه، ایرانیان این لحظه تحویل را با نام خدا و با درخواست تحول اساسی در زندگی‌شان آغاز می‌کنند. یکی از زیباترین رسم‌های موجود در عید نوروز، رسم دید و بازدید و صله ارحام و مستحکم کردن روابط و پیوندهای عاطفی میان افراد جامعه است. این را اگر با بعضی از جشن‌های ملی ملت‌های دیگر - که همراه با کارهای غیراخلاقی و به دور از این ارتباطات عاطفی است - مقایسه کنیم، آن وقت درمی‌یابیم که جشن ملی و آغاز سال نو ما ایرانیان علاوه بر تقارن با بهار طبیعت که یک امتیازی است، چه خصوصیات نجیبانه و مهربانانه‌ای در خود دارد. شادی دل‌ها، لبخند و تبریک و خوش‌آمدگویی به یکدیگر و پی گرفتن روابط انسانی و نو کردن محیط زندگی، از رسوم بسیار خوب و مطلوبی است که ایرانیان از گذشته تا امروز به آن پایبند بوده‌اند و اینها همه مورد تأیید آیین مقدس اسلام و شرع اسلامی است»^۱.

تحلیل بیانات مقام معظم رهبری حاکی از آن است که ایشان، تأکید ویژه‌ای بر جنگل‌ها، آب و انرژی و استفاده صحیح از آنها داشته‌اند، که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

استفاده صحیح از منابع طبیعی

۱. جنگل‌ها، مراتع و فضای سبز

در این ارتباط، ابتدا نظرات معظم‌له پیرامون اهمیت درخت و گیاه و ضرورت تقویت فرهنگ عمومی در این ارتباط بررسی شده و سپس رهنمودهایشان در زمینه استفاده

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز سال ۱۳۸۶ شمسی.

صحیح از جنگل‌ها و جلوگیری از تخریب آنها مطرح می‌شود.

الف) اهمیت درخت و گیاه و ضرورت تقویت فرهنگ عمومی: بررسی‌ها حاکی از آن است که مقام معظم رهبری، نقش اساسی و حیاتی برای گیاهان و درختان در حیات بشری قائل هستند. «سنت درختکاری، خیلی سنت خوبی است. کار ما که درخت می‌کاریم، یک کار نمادین است. ما یک درخت می‌کاریم، معنایش این است که جوان‌ها که چندین برابر نیروی یک آدم پا به سن گذاشته‌ای مثل ما در آنها وجود دارد و نشاط بیشتری دارند، تعداد بیشتری درخت بکارند و مردم عزیز کشورمان عادت کنند به سنت ایجاد این وسیله حیات. درخت و گیاه، مظهر حیات و زندگی است، خودش هم زنده و زندگی بخش است و فضا را برای انسان و حیوان، فضای قابل زیستی می‌کند. توجه به گیاه، فقط مسئله تأمین خوراک نیست، بلکه تأمین فضای حیاتی برای انسان است. بنابراین گیاه خیلی مهم است»^۱.

ایشان در جای دیگر، مهمترین گنجینه خدا در زمین و خاک را موادی می‌دانند که مایه ادامه حیات بشر و حیوانات بوده و آنها را مهمتر از طلا و نفت قلمداد می‌کنند. «دستگاه کشاورزی برای کشور ما بسیار مهم است، چون امنیت غذایی برای کشوری بزرگ، پرجمعیت و دارای هدف‌های بلند، بسیار مهم است، لذا بخش کشاورزی و دامداری ما یک بخش ویژه و استثنایی است و همه باید برای آن تلاش کنند. در اسلام هم آگاهانه و با توجه، نسبت به کشاورزی تأکید شده است. حدیث بسیار پرمعنا و پرضمنی درباره کشاورزان نقل شده است: «الزّارعون کنوزالله فی ارضه»، یعنی کشاورزان کسانی هستند که گنجینه‌های خدا در زیر زمین را می‌دروند و استخراج

۱. مراسم کاشت نهال در هفته منابع طبیعی، ۱۳۸۸/۱۲/۱۸.

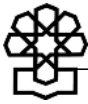

می‌کنند. مهمترین گنجینه خدا در زمین و خاک عبارت است از موادی که مایه ادامه حیات بشر و حیوانات است. این از طلا و نفت مهمتر است. طلا و نفت وسیله به‌دست آوردن مایحتاج زندگی است، اما محصول غذایی، مهمترین مایحتاج زندگی است.^۱ ایشان براساس این نگرش پایه‌ای نسبت به گیاه و درخت، دغدغه جدی نسبت به حفاظت از محیط زیست در برنامه‌های توسعه‌ای و پیدایش حساسیت لازم نزد مسئولان در این زمینه دارند. همچنین رهبری معتقد هستند که احترام به گیاه و تجلیل از منطق نگاهبانی از منابع طبیعی و فضای سبز، نیاز جدی کشور است. برای نمونه ایشان در دیدار با وزیر و مسئولان جهاد سازندگی در هفته منابع طبیعی مورخ ۱۳۷۷/۱۲/۱۴ فرموده‌اند:

«بنده هر سال در چنین روزهایی شخصاً درخت می‌کارم و این کار مخصوص امسال نیست. ولی امسال، تعمداً انتخاب کردم که این درختکاری و احترام به گیاه و تجلیل از منطق نگاهبانی از منابع طبیعی و فضای سبز، در ملاءعام انجام گیرد، چون احساس می‌کنم حقیقتاً کشور به این قضیه به‌طور جدی نیازمند است.

درخت، مظهر حیات در طبیعتی است که ما آن را با نگاه عامیانه، بی‌جان می‌پنداریم. درخت و گیاه، در استفاده از منابع غیرقابل دسترسی در اعماق زمین و در میان ذرات خاک و تبدیل آنها به یک موجود مجسم زیبای بالنده رشد یابنده زنده، نمایشگر یک معجزه عظیم الهی اند. درخت و گیاه، تاکنون تنها راهروهایی هستند که انسان از طریق آنها توانسته به منابع عظیم و متنوع غذایی در زیر خاک دسترسی پیدا کند، آن منابع را استحصال نماید و عالم وجود و زندگی بشر را از آن بهره‌مند سازد.

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جهادگران و کشاورزان، ۱۳۸۲/۱۰/۱۴.

این گیاهی که متأسفانه در لابلای چرخ و پیر صنعت - به‌خصوص در کشورهای که تازه با صنعت آشنا می‌شوند - چنین مورد تحقیر قرار می‌گیرد، مایه حقیقی وجود انسان است. یعنی منبع بی‌پایان مواد حیاتی و غذایی درون خاک، تبدیل به گیاه می‌شود و از گیاه به انسان تبدیل می‌گردد، حال یا به‌واسطه حیوان، یا بدون واسطه آن. این است که «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ»، من و شما منتسب به نطفه ای هستیم که تولید شده از مواد گیاهی و حیوانی است که اینها فرآورده خاکند. پس با یک واسطه یا دو واسطه، همه آحاد بشر و همه آحاد حیوان، متولد از خاکند، «مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ» و واسطه هم گیاه است. اگر گیاه نباشد، انسان نیست. اگر گیاه نباشد، حیوان نیست. با توجه به چرخه پیچیده طبیعت و تأثیر متقابل آب و هوا و خاک و درخت بر روی یکدیگر، اگر گیاه نباشد هوا هم نیست. گیاه یک پایه اساسی وجود است، ولی متأسفانه ما گیاه و درخت را با این چشم نگاه نمی‌کنیم. از این روست که مراتع تخریب می‌شوند، جنگل‌ها تخریب می‌شوند و درخت‌ها و باغ‌ها در محیط‌های شهری - حتی در محیط‌های غیرشهری احياناً به توهم منافع موهوم - از بین می‌روند. من امروز از بعضی آقایان که در نمایشگاه گل و گیاه توضیح می‌دادند، راجع به اهمیت صنوبر، موادی که صنوبر می‌تواند برای ما به وجود بیاورد و کارهای تحقیقاتی که روی صنوبر انجام گرفته، مطالبی شنیدم. یادم آمد چندی پیش - شاید دو، سه سال قبل - گزارشی به دستم رسید، از فردی که شکایت کرده بود که در یک مجموعه عظیم در محلی نه‌چندان دور از تهران، چندین هزار درخت صنوبر را، چند نفر سرمایه‌خواه - نباید گفت سرمایه‌دار یا سرمایه‌گذار، سرمایه‌خواه - قطع کرده‌اند برای اینکه در آن مکان یک مجموعه ساختمانی بسازند و فلان قیمت بفروشند! اینگونه بی‌اعتنایی‌ها به

گیاه، به درخت، به باغ و به عوامل طبیعی حیات و وجود، برای کشور ضایعه‌آفرین است». ایشان در ادامه، مسئله محیط زیست یا حفظ منابع طبیعی را مسئله درجه اول و حیاتی کشور دانسته و برنامه‌ریزی‌های دقیق، با مدیریت قوی را خواستار می‌شوند:

«ما کشوری داریم که از لحاظ وسعت خاک، یکی از کشورهای غنی است. گفته می‌شود آب کم داریم و البته درست است، اما به تجربه دانسته شده است که با آب کم هم - همراه با صرفه‌جویی و روش‌های علمی - می‌شود زمین را آباد کرد. ما اگر تلاش کنیم، اگر از روش‌های علمی استفاده کنیم و مدیریت درست را به‌کار ببریم، با همین میزان موجودی آبی که در ایران داریم، می‌توانیم این سرزمین وسیع را یکپارچه پوشش گیاهی دهیم. برای ما مایه شرمندگی است که با وجود این کشور غنی، محصولات گیاهی و حتی مواد غذایی لازم را از دیگران بگیریم. درست مثل کشوری که زمین و امکانات و این تاریخ عظیم کشاورزی را ندارد. این وضعیت را باید شما آقایان - شما مسئولان و وزرای ذیربط - به یک وضعیت درست تبدیل کنید. ما باید بتوانیم با برنامه‌ریزی‌های دقیق، با مدیریت قوی و با اصرار و جدیت در کار، خودمان را از تضييع خسارت بار منابع حیاتی و طبیعی - مانند درخت و آب و خاک - نجات دهیم، البته کارهای بسیار خوبی شده است - مقداری را من می‌دانستم، مقداری هم امروز در اینجا اطلاع پیدا کردم - اما این کارها را باید به طور جدی دنبال کنیم. باید در مراحل عملی، با اصرار به دنبال تحقق اهداف سازنده باشیم.

برای ما مسئله محیط زیست یا حفظ منابع طبیعی، مسئله‌ای تجملاتی و درجه دو نیست، یک مسئله حیاتی است. در تلاش ما برای توسعه کشور، اولویت

باید در این بخش باشد. تکیه هم باید روی این بخش باشد. حتی گرایش به صنعت باید با توجه به این بخش باشد تا کشور بتواند استفاده کند، تا ما که کشوری هستیم به‌طور طبیعی از طبیعت خوب و مناسب برخوردار - به هر حال امکانات اقلیمی هست و آنچه تخریب شده است، به‌دست بشر تخریب شده است - بتوانیم از این امکانات استفاده کرده و آنها را زیاد کنیم و نگذاریم آن منابع از بین برود. مسئله کویرزدایی و بیابان‌زدایی باید جزو کارهای اساسی باشد و در برنامه جدی قرار گیرد. همین موردی که الان اشاره شد - کاری که گفتند انجام گرفته، آبخوان‌داری - خوب است. نام خوبی است، کار خوبی هم هست، استفاده از سیلاب‌ها به نحو صحیح و درست، با شکل‌های صحیح. باید این طرح‌ها و امثال این طرح‌ها انجام شود. طرح‌های متعددی از این قبیل را می‌شود پیش‌بینی کرد که به سرمایه‌گذاری‌های کلان هم نیازی ندارد و فقط با ابتکار، دنبال‌گیری، دلسوزی و هماهنگی بخش‌های مختلف با یکدیگر، تحقق پیدا می‌کند. امیدواریم که ان‌شاءالله همه - هم دولت، هم آحاد ملت و هم مسئولان بخش‌های مختلف - به مسئله مهم حفظ منابع طبیعی، گیاه، درخت، کشاورزی، استفاده بهینه از آب، خاک و امکانات گوناگون دیگر، به طور جدی بپردازند و ما در برنامه آینده - برنامه سوم - مشاهده کنیم که اولویت با این کارهاست. این کارها قاعده‌اش در کشور خود ماست. امکانش، ذوقش، هوشش، توانایی‌هایش در اینجا بحمدالله هست. درواقع احیای آن چیزی است که وجود دارد، وام‌گرفتن و درiozگی در آن نیست و جوشیدن امکانات درونی کشور و ملت است. ان‌شاءالله غلبه با این طرف باشد. جهت‌گیری این باشد که بتوانیم برای آینده این بخش، امیدهای بیشتری را در دل‌های خودمان زنده کنیم. من از همه شما برادران و خواهران عزیز

به خاطر زحماتی که کشیدید تشکر می‌کنم. ان شاءالله موفق باشید. از مسئولان محترم به خاطر تلاشی که می‌کنند تشکر می‌کنم و امیدوارم خداوند توفیق دهد که این تلاش را مضاعف کنند».

علاوه بر این، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در مراسم کاشت دو اصله نهال و آغاز احداث بزرگ‌ترین بوستان شهری در هفته منابع طبیعی مورخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۷، در جمع مسئولان بخش‌های مختلف منابع طبیعی، محیط زیست، شهرداری تهران و اعضای شورای اسلامی شهر تهران، در سخنانی ضمن اظهار خرسندی از توجه بیش از پیش مسئولان به مسائل مربوط به سالم‌سازی محیط زیست و گسترش فضای سبز تأکید کردند، حفاظت از محیط زیست، جنگل‌ها و منابع طبیعی و فراهم کردن فضایی سالم و با طراوت برای زندگی از اساسی‌ترین وظایف است که مسئولان باید آن را در اولویت کاری خود قرار دهند. ایشان با دیدگاه کل‌نگر نسبت به ابعاد گوناگون زندگی انسان، لازمه زندگی شیرین را وجود محیط زیستی سالم در کنار پیشرفت‌های علمی، صنعتی، اقتصادی و شهرسازی دانستند و خاطرنشان کردند: «منابع طبیعی، از ثروت‌های ملی است که مربوط به ملت‌ها و نسل‌های مختلف در طول تاریخ است، بنابراین باید درخصوص حفظ منابع طبیعی و جنگل‌ها اهتمام جدی‌تری شود».

همچنین مقام معظم رهبری، همزمان با روز درختکاری در مورخ ۱۳۸۵/۱۲/۱۵ و ضمن غرس دو اصله نهال، کاشت درخت و ایجاد فضای سبز را کاری با برکت و با ارزش دانسته و ضمن تأکید بر گسترش نهال‌کاری و توسعه کمربند سبز پیرامون شهرها، خاطر نشان کردند: «نباید اجازه داد فضای سبز شهرها به‌خصوص شهرهای پرجمعیت و تهران تخریب یا کاهش یابد». علاوه بر این، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای

همزمان با هفته منابع طبیعی و روز فضای سبز شهرها در مراسم روز جهانی درختکاری ۱۳۸۲/۱۲/۱۵ در سخنان کوتاهی با اشاره به اهمیت احیای زمین و درختکاری در دستورات دینی، وضعیت کنونی درختکاری و جنگل‌کاری در کشور به‌ویژه در شهرهای بزرگ را با توجه به افزایش بی‌رویه ساخت‌وساز و تخریب منابع طبیعی، نامناسب دانسته و افزوده‌اند: «در چنین شرایطی ایجاد فضای سبز و حفظ فضای سبز موجود یکی از اولویت‌های مهم است». از سوی دیگر، رهبر انقلاب اسلامی در هفته منابع طبیعی ۱۳۸۹، با توصیه مؤکد به دولت و مجلس برای در اولویت قرار دادن مسائل محیط زیست و حفظ منابع طبیعی در برنامه‌ریزی‌ها، از طرح باغ‌شهرها اظهار نگرانی جدی کردند و افزودند: «این موضوع که اخیراً مطرح شده است، زمینه را برای ورود افراد سوءاستفاده‌کننده و تخریب جنگل‌ها و منابع طبیعی فراهم خواهد کرد». ایشان اقدامات خدماتی و رفاهی انجام شده در تهران بعد از پیروزی انقلاب اسلامی را غیرقابل مقایسه با قبل از انقلاب خواندند و تأکید کردند: با همه اقدامات انجام گرفته، همچنان تهران از کمبود فضاهای تنفسی رنج می‌برد و باید طرح‌های گسترش فضای سبز به‌ویژه در مناطق جنوبی تهران در دستور کار مسئولان شهری باشد. همچنین حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، مسئله آبخیزداری را نیز مهم برشمرده و تأکید کردند: «دولت باید این موضوع را با جدیت و با نظارت قوی دنبال کند».

از سوی دیگر، ایشان ذخایر جنگلی کشور را ثروت و میراث عظیم باستانی کشور می‌دانند که در صورت عدم صیانت از آنها، جنگل‌کاری مصنوعی توان جایگزینی و جبران مافات را نخواهد داشت. لذا معظم‌له، خواستار برخورد جدی با متعرضان به منابع طبیعی شده‌اند. «خوب، حالا فرض بفرمایید که از این طرف یک درخت ما

بکاریم، چندین درخت دیگری بکاره، هزاران درخت مردم بکارند، این کار بسیار خوبی است، اما در مقابل آن اگر چنانچه موجودی گیاه کشور، موجودی درخت کشور - که یک ثروت عظیم باستانی است که برای ما مانده - مورد تناول قرار بگیرد، این خسارت است. مراتع ما، جنگل‌های ما، ذخایر عظیم حیاتی ما هستند. از جنگل باید کشور برای همه چیزش بهره ببرد. جنگل واقعاً یک منبع حیاتی بزرگ و تجدیدپذیر است. اگر چنانچه عاقلانه و درست از مرتع و جنگل استفاده بشود، هیچ‌وقت تمام نمی‌شود. این مثل نفت نیست که یک روز هست، یک روز تمام می‌شود، مثل معدن طلا نیست که یک روز هست، یک روز هم تمام می‌شود، این همیشه هست. اگر ما با منابع گیاهی کشور - یعنی همین جنگل‌هایمان، همین مراتعمان - و به‌تبع آن، بوستان‌های شهری و اینها که در درجه دوم اهمیت است، درست و عاقلانه برخورد کنیم، اینها همیشه باقی می‌ماند. متأسفانه سال‌هاست که اینجور نیست، یعنی افرادی که اهل سوءاستفاده‌اند، از جنگل‌های ما، از مراتع ما سوءاستفاده کردند و تصرف کردند، تعرض کردند، غصب کردند. آن چیزی که من می‌خواهم تأکید کنم، هم به وزارت کشاورزی و منابع طبیعی، هم به محیط زیست، و هم به همه کسانی که دست‌اندرکار هستند، این است که مراقبت کنید این دایره غصب و تصرف نابجا و غلط توسعه پیدا نکند و جلوی‌ش گرفته شود. متصرفین را قطع ید کنید. هم خبرهای زیادی می‌رسد، هم انسان خودش مشاهده می‌کند - تا آنجایی که حالا انسان در رفت و آمدها، در سفرها فرصت پیدا می‌کند از نزدیک ببیند، یا کسانی که از نزدیک دیدند و مورد وثوقند، می‌آیند اطلاع می‌دهند - متأسفانه با تعرض به جنگل‌ها و تعرض به مراتع، به کشور و به مردم کشور ظلم شده است. زمین‌های مراتع را در جاهای مختلف،

به‌خصوص در نزدیکی شهرهای بزرگ، مورد تعرض قرار دادند و ضایع کردند، جلوی این را باید بگیرید، والا ما اینجا یک دانه درخت بکاریم، دو تا درخت بکاریم، یا مثلاً هزاران درخت در سطح کشور کاشته بشود، اما معادل آن، درخت‌هایی که عمرهای طولانی دارند و می‌توانند بمانند و می‌توانند منشأ استفاده قرار بگیرند - و از جنگل چقدر استفاده‌های خوبی می‌شود کرد، درحالی که جنگل هم مطلقاً تکان نخورد و مورد نقص قرار نگیرد - از بین بروند، این کار به نتیجه نمی‌رسد. این کار خیلی سودآوری نیست که انسان از این طرف درست کند، از آن طرف چیزهای اصلی را از دست بدهد، این را خیلی باید مراقبت کنید. درختکاری درسی است برای ما، که درخت موجود را قدر بدانیم. این درخت، یک درخت کم‌عمر کوچکی است چیز کم‌اهمیتی است، تأثیری هم ندارد، امروز هست، ممکن است فردا نباشد، اما آن درختی که صد سال، دویست سال عمر دارد و این درخت‌های مجموعه عظیم جنگل‌ها که بالارزشند، اینها را بایستی ما نگاه‌داریم و نگذاریم به اینها تعرض بشود»^۱.

همچنین حضرت آیت‌الله خامنه‌ای طی سخنرانی خودشان در مورخ ۱۳۸۹/۱۲/۱۷، بر لزوم نظارت جدی برای جلوگیری از گسترش شهر تهران تأکید کردند و افزودند: «باید با جدیت تمام در مقابل متعرضان به زمین‌های دامنه جنوبی البرز و اطراف تهران ایستاد و از منافع ملی پاسداری کرد». ایشان در همین مراسم، برخورد با زمین‌خواران را از موضوعات بسیار مهم دانستند و خواستار همکاری بیش از پیش مسئولان شهری با قوه قضائیه برای مقابله با زمین‌خواری شدند.

(ب) استفاده صحیح از جنگل‌ها و جلوگیری از تخریب آنها: معظم‌له به دلیل

۱. بیانات در مراسم کاشت نهال در هفته منابع طبیعی، ۱۳۸۸/۱۲/۱۸.

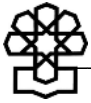

اهمیت اساسی جنگل‌ها و دریاها در حیات انسان، به عناوین مختلف مسئولان و مردم را به استفاده صحیح و همه‌جانبه از این منابع دعوت کرده‌اند و این امر را منوط به تلاش و مجاهدت علمی و عملی دانسته‌اند. «در مورد مازندران دو ثروت عظیم و دو فرصت بزرگ برای این استان، عبارت است از دریا و جنگل، دو تا منبع ثروت عظیم، هم برای مردم این استان و هم برای کل کشور. از این دو ثروت عظیم، از این دو فرصت بزرگ باید هم به‌درستی حفاظت بشود، هم به‌درستی بهره‌برداری بشود. این سفارش من به مسئولان کشور است: این جنگل متعلق به ملت است، این دریا متعلق به ملت است و مسئولان دولتی متولیان ساماندهی کار ملت و کار کشورند، مراقب باشند، مراقب باشند. بهره‌برداری بهینه و اقتصادی و صحیح و جلوگیری از سوءاستفاده‌های گوناگون از جنگل یا به شکلی از دریا - که بیشتر از جنگل سوءاستفاده می‌شود - وظیفه مسئولان کشور است. اینی که دست‌های طمعکار و طالبان منافع شخصی به عناوین گوناگون این ثروت ملی را به سمت جیب‌های خودشان بکشند، قابل قبول نیست»^۱.

ایشان همچنین در ادامه به پایداری فرهنگی - اجتماعی طبیعت‌گردی تأکید داشته و معتقدند که استفاده از طبیعت نباید منجر به خدشه‌دار شدن دین و اخلاق مردم شود. همچنین طبیعت‌گردی و به‌طور کلی استفاده از طبیعت باید به‌گونه‌ای باشد که ساکنان محلی آنها را از فقر رها نیند و نفعی برای آنها نیز دربرداشته باشد.

«مراقب باشند استفاده از جنگل، استفاده از دریا، استفاده از این مناظر زیبا، دین و اخلاق مردم را خدشه دار نکند و نیز به نحوی از آنها بهره‌برداری بشود که در

۱. بیانات در دیدار عمومی مردم چالوس و نوشهر، ۱۳۸۸/۰۷/۱۵.

این استان فقیر دیگر معنا نداشته باشد، این جزو وظایف است، البته همکاری شما را می‌خواهد. مردم باید این فرهنگ را در مازندران، به‌خصوص در این مناطق به‌شدت نزدیک به ساحل و جنگل، بخواهند، بخواهند که دستگاه‌های دولتی که برای آنها و به‌نفع آنها کار می‌کنند، بتوانند حافظ دینشان و اخلاقشان و نیز حافظ منافعشان باشند. یک همکاری مستحکم و پیوند عمیقی بین دولت و مردم در این مسائل لازم است».

«مبادا کسی خیال کند که مملکت بدون فعالیت و تلاش سازندگی فقط با ذکر خدا گفتن آباد خواهد شد، ابدأ. باید تلاش کرد، باید مجاهدت کرد، هم مجاهدت علمی، هم مجاهدت عملی. استان مازندران، یکی از پرجمعیت‌ترین استان‌های این کشور است، استانی با چهار میلیون جمعیت و با منابع فراوان طبیعی. استان شما منابعی دارد که کمتر استانی در این کشور، این منابع را با هم دارد. یک منبع عظیم این استان، همین دریای با برکت است. این دریا یک منبع عظیم ثروت و نعمت پروردگار است. این در اختیار شماست. یک منبع دیگر، زمینه‌های عظیم کشاورزی است، این مراتع، این جنگل، این زمین‌های کشاورزی و این هوای مناسب در بسیاری جاهای این استان، در سالی دوبار می‌شود کشت کرد. بعضی از محصولات این کشور، بیشترینش در این استان به برکت این هوا، به برکت این آب، این امکانات و این زمین حاصلخیز تولید می‌شود. علاوه بر اینها معادن طبیعی، یعنی زمینه‌های صنعتی شدن هم در این استان هست. زمینه‌های مربوط به دریا هم باب واسعی است که یکی از آنها صیادی است و همه‌اش این نیست. چنین بخشی از این کشور، با همه ارزش‌های طبیعی و نعمت‌های خدا داده، در دستان شماست»^۱.

۱. بیانات مقام معظم رهبری در اولین روز ورود به ساری، ۱۳۷۴/۷/۲۲.

۲. مصرف صحیح آب

مقام معظم رهبری با توجه به اهمیت حیاتی آب، در باب نکوهش استفاده نادرست از آن، فرموده‌اند: «چقدر تأسف آور است! متأسفانه این واقعیت دارد، این هست. در مورد آب بررسی‌هایی که کرده‌اند، می‌گویند تلفات آب در مصرف خانگی تا حدود ۲۲ درصد است. کشور ما کشور پرآبی نیست. حداکثر صرفه‌جویی را ما مردم ایران در آب باید انجام دهیم. آن وقت این آبی که با این زحمت تولید می‌شود، از راه‌های دور آورده می‌شود، با بهای سنگین سدهایی به‌وجود می‌آید، این همه دانش، تجربه و تلاش به‌کار می‌رود تا این آب به خانه ما بیاید، بعد در خانه ما ۲۲ درصد از این آب هدر برود! این فقط مصرف خانگی است، مصرف کشت و مصرف صنعت هم یک جور دیگر اسراف‌هایی دارد. آنچه که برحسب بررسی‌ها به‌عنوان آمار در اختیار ماست، بخش مهمی‌اش مربوط به همین قضیه است. این صرفه‌جویی که لازم است، از تولید تا مصرف تا بازیافت، آب را صرفه‌جویی کنیم، یعنی از سدهایمان صیانت کنیم، شبکه‌های آبرسانی را اصلاح کنیم، آبیاری‌های باصرفه در کشاورزی را آموزش بدهیم که چه جوری آبیاری بشود، البته این کارها خوشبختانه در این سال‌ها به میزان زیادی انجام گرفته، اما این کافی نیست، باید توسعه پیدا کند. زمینه‌سازی کنیم برای کاهش مصرف آب خانگی. اینکه گفته می‌شود از کسانی که مصرف زیاد دارند، مالیات بیشتری گرفته شود، یارانه کمتری به آنها داده شود، حرف بسیار معقولی است، حرف خوبی است. آن کسانی که مصرف کمی دارند، از کمک‌های دولتی، از کمک‌های عمومی بهره‌مند شوند. بعضی‌ها هستند به قدری کم آب مصرف می‌کنند که اگر دولت از آنها پول آب را هم نگیرد، مانعی ندارد. بعضی‌ها ده برابر آنها، بیست برابر آنها آب مصرف می‌کنند، خوب،

اینها بایستی هزینه بیشتری بدهند. در امر نان، تولید گندم خوب، تولید آرد خوب، نگهداری درست، پخت خوب، بعد هم مصرف درست، همه اینها لازم است. این مسئله اسراف و صرفه‌جویی بود، که لازم بود من عرض کنم»^۱.

ایشان همچنین استفاده صحیح یزدی‌ها از آب کشاورزی را تحسین کرده‌اند. «در دانشگاه خوبید، در میدان جنگ خوبید، در میدان صنعت خوبید، در میدان کشاورزی هم با وجود خشکی طبیعی این منطقه و این اقلیم، خوبید. یک یزدی چشمه آبی اگر در گوشه‌ای پیدا می‌کند که ساعتی به قدر یک سطل کوچک از آن آب می‌آید، همین آب را قدردانی می‌کند، هدایت می‌کند، با او یک کشتزار را، یک مزرعه را، یک باغ را به وجود می‌آورد و از برکات آن، خود و دیگران را برخوردار می‌کند. اینها خیلی قیمت دارد، سخت‌کوشی. پنجاه سال قبل من در عراق باغستان‌هایی را دیدم بین کربلا و نجف، همه مردم عراق - آنهایی که ما دیدیم - می‌دانستند اینها کار یزدی‌هاست. گفتند یزدی‌ها از ایران آمده‌اند این باغستان‌های بین کربلا و نجف را در آن منطقه‌ای که کار و تلاش خیلی معنی ندارد، انجام دادند. هرجا در سرتاسر کشور رفتند، این سخت‌کوشی خودش را نشان داده است، سخت‌کوشی همراه با قناعت»^۲.

لازم به‌ذکر است که بخش عمده‌ای از این توانمندی، در سایه استفاده از فناوری ایرانی و منحصر به‌فرد «قنات» محقق شده است. قنات هم‌اکنون، یکی از ۹ آثار جهانی است که کاندیدای ثبت در زمره میراث‌های کشاورزی دارای اهمیت جهانی شده‌اند.

۱. اجتماع بزرگ زائران و مجاوران حضرت علی‌ابن موسی‌الرضا (ع)، ۱۳۸۸/۰۱/۰۱.

۲. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجتماع بزرگ مردم یزد، ۱۳۸۶/۱۰/۱۲.

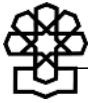
۳. مصرف صحیح انرژی

مقام معظم رهبری، با اشاره به تخریب ارزش‌های اخلاقی در جوامع امروز، یکی از دستاوردهای زمان ظهور امام زمان (ع) را استفاده بی‌ضرر و بی‌خسارت از خیرات عالم، از انرژی‌های پنهان و از نیروهای نهفته در طبیعت می‌داند، به نحوی که مایه رشد و پیشرفت انسان شود.

«از آن طرف هم تخریب ارزش‌های اخلاقی است که امروز انسان دچار آنهاست، لکن در دوران ظهور حضرت بقیه‌الله ارواحنا فداه قضیه این‌گونه نیست. بشر از خیرات عالم، از انرژی‌های پنهان و از نیروهای نهفته در طبیعت، استفاده بی‌ضرر و بی‌خسارت می‌کند، استفاده‌ای که مایه رشد و پیشرفت انسان است.»^۱

ایشان در جای دیگر، بر استفاده مناسب از انرژی‌ها و عدم اسراف آن تأکید کرده‌اند: «اسراف فقط در زمینه فردی نیست، در سطح ملی هم اسراف می‌شود. همین برق و انرژی که گفتیم اسراف می‌شود، بخش مهمی از این اسراف در اختیار مردم نیست، در اختیار مسئولین کشور است. این شبکه‌های ارتباطاتی، شبکه‌های انتقال برق، سیم‌های برق، اینها وقتی فرسوده بشود، برق هدر می‌رود. برق را تولید کنیم، بعد با این شبکه فرسوده آن را هدر بدهیم که بخش مهمی هدر می‌رود. یا شبکه‌های انتقال آب اگر فرسوده باشد، آب هدر می‌رود. اینها اسراف‌های ملی است، در سطح ملی است، مسئولین آن، مسئولین کشورند. اسراف در سطح سازمان هم اتفاق می‌افتد. رؤسای سازمان‌های گوناگون مصرف شخصی نمی‌کنند، اما مصرف بی‌رویه در مورد سازمان خودشان اتفاق می‌افتد، تجملات اداره، اتاق کار، تزئیناتش، سفرهای

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال روز عید سعید غدیر خم، ۱۳۷۹/۱۲/۲۴.

بیهوده، میلمان‌های گوناگون، باید با مراقبت و نظارت از این کارها جلوگیری کرد»^۱. حال پس از تشریح آرای معظم‌له پیرامون محیط زیست و منابع طبیعی و استفاده صحیح از آنها، در خاتمه، نظر ایشان در مورد دلیل اصلی تخریب محیط زیست در سطح جهان تشریح می‌شود.

- عامل اصلی تخریب محیط زیست

ایشان در دیدار اعضای هیئت علمی همایش محیط زیست، دین و فرهنگ و میهمانان خارجی شرکت‌کننده در این همایش، از تخریب محیط زیست به‌عنوان یک معضل جهانی یاد و تأکید کرده‌اند: «تخریب‌کنندگان اصلی محیط زیست، دولت‌های قدرتمندی می‌باشند که در استفاده از سلاح‌های شیمیایی، آزمایش سلاح‌های اتمی و تولید سلاح، به هیچ حد و مرز و اصول انسانی پایبند نیستند و بشر در واقع قربانی این قدرتمندان است». حضرت آیت‌الله خامنه‌ای سوءاستفاده قدرت‌های جهانی از دانش بشری را عامل اصلی تخریب محیط زیست برشمردند و افزوده‌اند: «امروز علم به راه غلطی کشانده شده است و قدرت‌های جهانی با سوءاستفاده از دانش بشری آن را در جهت تحکیم پایه‌های قدرت خود به‌کار گرفته‌اند و در این راه از تخریب محیط زیست و طبیعت نیز ابائی ندارند». رهبر معظم انقلاب اسلامی با تأکید بر اینکه تلاش‌های فعالان محیط زیست و برگزیدگان جوامع بشری به‌منظور حفظ طبیعت، باید جدی و فزاینده‌تر از شعار و ملاحظات در جهت مقابله با عوامل اصلی تخریب محیط زیست باشد، تصریح کرده‌اند: «بزرگ‌ترین تخریب‌کننده محیط زیست، رژیم آمریکا است که حتی تسلیم قراردادهای بین‌المللی نیز نمی‌شود». ایشان لزوم پایبندی عملی دولت‌های قدرتمند دنیا

۱. اجتماع بزرگ زائران و مجاوران حضرت علی ابن‌موسی‌الرضا (ع)، ۱۳۸۸/۰۱/۰۱.

به شعارهای خود درخصوص حفظ محیط زیست و مسائل انسانی دیگر را خاطر نشان کرده و افزوده‌اند: «امروز بسیاری از قدرتمندان دنیا درحالی شعار حمایت از حقوق بشر را سر می‌دهند که هیچ اقدام عملی برای حمایت از حقوق مردم فلسطین که در سرزمین خود سرکوب می‌شوند، انجام نمی‌گیرد». رهبر معظم انقلاب اسلامی اظهار امیدواری کرده بودند که در بیانیه پایانی همایش محیط زیست، دین و فرهنگ ضمن روشنگری برای مردم و دولت‌ها، به عوامل اصلی تخریب محیط زیست توجه شود، که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع است. ایشان ضمن قدردانی از تلاش‌های سازمان حفاظت محیط زیست تأکید کرده بودند: «جمهوری اسلامی ایران مسئله محیط زیست را یک مسئله اساسی می‌داند و عزم جدی خود را بر مقابله با عوامل تخریب محیط زیست قرار داده است»^۱.

نتیجه‌گیری

انسان اقتصادی غرب، رفتار بسیار نامناسبی را با موهبت‌های الهی در طبیعت داشته و ردپای غیرقابل دفاعی را از خود برجای گذاشته است. همان‌طور که مقام معظم رهبری نیز تأکید فرموده‌اند، عامل اصلی تخریب محیط زیست در سطح دنیا، قدرت‌های استکباری هستند که در استفاده از سلاح‌های شیمیایی، آزمایش سلاح‌های اتمی و تولید سلاح به هیچ حد و مرز و اصول انسانی پایبند نیستند. تولید بخش عظیمی از گازهای گلخانه‌ای نیز در کشورهای صنعتی اتفاق می‌افتد که سبب تخریب

۱. دیدار اعضای هیئت علمی همایش محیط زیست، دین و فرهنگ، ۱۳۸۰/۰۲/۲۹.

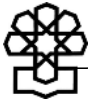
لایه ازن شده است. امروزه یکی از دلایل اصلی توجه جهانی به بحث پایداری در توسعه، تخریب بی‌رویه محیط زیست و منابع طبیعی در پرتو آموزه‌های نظام سرمایه‌داری مبتنی بر حداکثرسازی سود است. اکنون دیگر، اعتماد بشر نسبت به قدرت فناوری و دانش خود متزلزل شده است. از این رو است که در رفتار با طبیعت محتاط‌تر شده و در تکاپوی تدوین اخلاق محیط زیستی برآمده است. این درحالی است که بررسی متون اسلامی، نشان‌دهنده غنی بودن این متون، از دستورات و قواعد مواجهه صحیح و به دور از هرگونه افراط و تفریط با محیط زیست است ولی غفلت محققان اسلامی سبب شده است که غربی‌ها که خود عامل اصلی تخریب محیط زیست به‌شمار می‌آیند، داعیه‌دار تدوین و معرفی اخلاق محیط زیست شوند و حتی در آثار خود، دین را به‌عنوان محرک و مشوق انسان (به منزله خلیفه خدا بر روی زمین) در تخریب طبیعت معرفی کنند. از سوی دیگر، در داخل کشور نیز بخشی از دست‌اندرکاران امور توسعه‌ای کشور، دغدغه جدی عملی در رابطه با صیانت از محیط زیست نداشته و این امر، سبب از دست رفتن منابع طبیعی شده است. این مطالعه با هدف معرفی و تبیین نظرات مترقی مقام معظم رهبری پیرامون محیط زیست و منابع طبیعی انجام شد تا در حد امکان، دو خلأ فوق را برطرف سازد.

همان‌طور که بررسی بیانات مقام معظم رهبری در رابطه با محیط زیست و منابع طبیعی نشان داد، ایشان معتقدند که اسلام انسان را به آباد ساختن زمین برای ایجاد حیات طیبه موظف کرده است که البته این اقدام باید در چارچوب حدود الهی انجام شود. ایشان به‌درستی بر عدالت بین‌نسلی اشاره نموده و تأکید کرده‌اند که بشر، امانتدار این نعمت الهی (طبیعت) برای نسل‌های بعدی بوده و منتفع شدن وی از طبیعت

نباید منجر به تخریب محیط زیست شود. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، لازمه شکرگزاری صحیح این نعمت الهی را تعامل منطقی انسان‌ها با طبیعت دانسته، خاطرنشان کرده‌اند: «کفران نعمت طبیعت، عقوبت الهی را در پی خواهد داشت و معضلاتی که به‌عنوان اثرات ناشی از تخریب محیط زیست در زندگی انسان‌ها به‌وجود آمده، در واقع نتیجه کفران این نعمت است». با این دیدگاه، ولی امر مسلمین جهان، عنصر دین و معنویت را یکی از راه‌های کارآمد و تأثیرگذار در توده مردم برای حفظ محیط زیست بیان کرده‌اند. همچنین ایشان به‌طور کلی طبیعت را دارای ساخت عظیم و بافت بزرگ دانسته‌اند که رموز و پیچیدگی‌های فراوانی دارد و انسان باید برای استفاده صحیح از آن، علوم مربوطه را کسب کند و این علم دارای ارزش است.

مقام معظم رهبری همچنین به پایداری فرهنگی - اجتماعی جوامع محلی تأکید داشته و معتقدند که استفاده از طبیعت نباید منجر به خدشه‌دار شدن دین و اخلاق مردم شود. یکی از مهمترین اشکال استفاده از طبیعت که می‌تواند سبب ناپایداری فرهنگی شود، طبیعت‌گردی است. از این رو است که امروزه سازمان‌های بین‌المللی نیز به‌دلیل پیامدهای منفی فرهنگی که بعضاً گردشگری بر روی جوامع محلی می‌گذارد، گردشگری پایدار را مفهوم‌سازی کرده‌اند که یکی از اهداف آن، جلوگیری از تخریب ارزش‌ها و اخلاق محلی است. از سوی دیگر معظم‌له تأکید کرده‌اند که بهره‌برداری از طبیعت باید به‌گونه‌ای باشد که سبب بهبود معیشت ساکنان محلی و فقرزدایی در بین آنان نشود. مورد اخیر، پیامد بسیار حائز اهمیت را برای سیاست‌گذاری‌های پیشرفت و عدالت، به‌ویژه در زمینه سیاست‌های مرتبط با محرومیت‌زدایی، به‌ویژه برای کشور دارد. چراکه در حال حاضر، موهبت‌های طبیعی به اشکال مختلف (از قبیل معادن، جنگل‌ها

و...) که عموماً در نواحی غیرشهری یا روستایی واقع شده‌اند، توسط سرمایه‌گذاران دولتی و خصوصی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند، درحالی که ساکنان محلی نفع چندانی را از محل این بهره‌برداری نبرده و کماکان در وضعیت نامناسب معیشتی باقی می‌مانند. عدم وضع قانون مشخص و واضح در این خصوص، یکی از عوامل اصلی این معضل است که باید چاره‌ای برای آن اندیشیده شود.

علاوه بر این، رهبر معظم انقلاب، پایداری طبیعت را امر بسیار مهمی دانسته‌اند. مقام معظم رهبری براساس نگرش پایه‌ای خود نسبت به درخت و طبیعت، دغدغه جدی در زمینه حفاظت از محیط زیست در برنامه‌های توسعه‌ای و حساسیت لازم مسئولین دارند. ایشان تصریح کرده‌اند: «گیاه یک پایه اساسی وجود است ولی متأسفانه ما گیاه و درخت را با این چشم نگاه نمی‌کنیم. از این روست که مراتع تخریب می‌شوند، جنگل‌ها تخریب می‌شوند و درخت‌ها و باغ‌ها در محیط‌های شهری - حتی در محیط‌های غیرشهری احیاناً به توهم منافع موهوم - از بین می‌روند... این گونه بی‌اعتنایی‌ها به گیاه، به درخت، به باغ و به عوامل طبیعی حیات و وجود، برای کشور ضایعه‌آفرین است». حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، معتقدند که مسئله محیط زیست یا حفظ منابع طبیعی، برای کشور، مسئله‌ای تجملاتی و درجه دو نیست، بلکه یک مسئله حیاتی است. ایشان ذخایر جنگلی کشور را ثروت و میراث عظیم باستانی کشور می‌دانند که در صورت عدم صیانت از آنها، جنگل‌کاری مصنوعی توان جایگزینی و جبران مافات را نخواهد داشت. لذا معظم‌له، متعرضین به منابع طبیعی را ظالمان به ملت دانسته و خواستار برخورد جدی با آنها شده‌اند.

با توجه به مباحث و نتایج فوق، یکی از مهمترین حوزه‌هایی که باید در تدوین

الگوی ایرانی - اسلامی توسعه مورد توجه قرار گیرد، دیدگاه‌های اسلام در زمینه منابع طبیعی و نحوه بهره‌برداری از آنهاست، البته در کنار توجه به دیدگاه‌های اسلامی در حوزه نظری، مسئولان در سطوح مختلف اجرایی و قانونگذاری و قضایی نیز باید در برنامه‌ریزی‌های خود، نظرات مقام معظم رهبری که مبتنی بر آموزه‌های دینی است را نصب‌العین خود قرار دهند.

منابع و مآخذ

۱. جوادی آملی، اسلام و محیط زیست، مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۶.
۲. بیانات دیدار با مسئولان کشوری و لشگری در نخستین روز از سال نو و در آستانه ماه مبارک رمضان، ۱۳۶۹/۱/۱.
۳. بیانات مقام معظم رهبری در اولین روز ورود به ساری، ۱۳۷۴/۷/۲۲.
۴. بیانات مقام معظم رهبری در صحن مطهر حضرت ثامن الحجج، امام رضا (ع)، ۱۳۷۷/۱/۱.
۵. دیدار با وزیر و مسئولان جهاد سازندگی در هفته منابع طبیعی، ۱۳۷۷/۱۲/۱۴.
۶. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در سال روز عید سعید غدیر خم، ۱۳۷۹/۱۲/۲۴.
۷. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار اعضای هیئت علمی همایش محیط زیست، دین و فرهنگ، ۱۳۸۰/۳/۲۹.
۸. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۱/۱/۱۶.
۹. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار جهادگران و کشاورزان، ۱۳۸۲/۱۰/۱۴.
۱۰. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار کارکنان مجتمع مس سرچشمه، ۱۳۸۴/۰۲/۱۸.
۱۱. مقام معظم رهبری به مناسبت آغاز سال ۱۳۸۶ شمسی.
۱۲. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجتماع بزرگ مردم یزد، ۱۳۸۶/۱۰/۱۲.
۱۳. دیدار نخبگان جوان دانشگاهی با رهبر انقلاب، ۱۳۸۷/۰۶/۰۵.
۱۴. خطبه‌های نماز جمعه تهران در روز هجدهم رمضان، ۱۳۸۷/۶/۲۹.

۱۵. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجتماع بزرگ زائران و مجاوران حضرت علی‌ابن‌موسی‌الرضا (ع)، ۱۳۸۸/۱/۱.
 ۱۶. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار عمومی مردم چالوس و نوشهر، ۱۳۸۸/۷/۱۵.
 ۱۷. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی مراسم کاشت نهال در هفته منابع طبیعی، ۱۳۸۸/۱۲/۱۸.
 ۱۸. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در مراسم کاشت نهال در هفته منابع طبیعی، ۱۳۸۸/۱۲/۱۸.
 ۱۹. بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در مراسم کاشت دو اصله نهال و آغاز احداث بزرگ‌ترین بوستان شهری در هفته منابع طبیعی، ۱۳۸۹/۱۲/۱۷.
20. Ziran, Zhong. Natural Resources Planning, Management, and Sustainable use in China. Resources Policy, Volume 25, Issue 4, December 1999.

شناسنامه گزارش

شماره مسلسل: ۱۰۷۴۳

عنوان گزارش: منابع طبیعی و محیط زیست از دیدگاه مقام معظم رهبری

نام دفتر: مطالعات زیربنایی (گروه کشاورزی، توسعه روستایی)

تهیه و تدوین: حجت ورمزیاری

همکار: رضا رستمی

ناظر علمی: حسین صفایی

متقاضی: معاونت پژوهشی

ویراستار تخصصی: حجت ورمزیاری

سرویراستار: —

واژه‌های کلیدی:

۱. بهره‌برداری بی‌رویه

۲. اخلاق محیط زیستی

۳. جهان‌بینی توحیدی

تاریخ انتشار: ۱۳۹۰/۱/۲۳